मेधातिथिः काण्वः। १ वायुः, २-३ इन्द्रवायूः, ४--६ मित्रावरुणौ, ७-९ इन्द्रो मरुत्वान्, १०-१२ विश्वे देवाः, १३-१५ पूषाः, १६-२२, २३(पूर्वार्धस्य) आपः, २३ (उत्तरार्धस्य), २४ अग्निः। १-१८ गायत्री, १९ पुरउष्णिक्, २१ प्रतिष्ठा, २०, २२-२४ अनुष्टुप्।

तीव्राः सोमास आ गह्याशीर्वन्तः सुता इमे। वायो तान्प्रस्थितान्पिब॥ १ ॥०२३ ॥०१

वायो- प्राण। आ गहि- आगच्छ। अस्मत्प्रज्ञायां भवेत्यर्थः। आशीर्वन्तः- अनुग्रहसंपन्नाः। तीव्राः- एकाग्रतासंपन्नाः। इमे- एते। सोमाः- रसाः। सुताः- निष्पन्नान्। तान्- अमून्। प्रस्थितान्- उपासकस्य हृदयं प्रति संप्रस्थितान्। पिब- अनुभव ॥१॥

उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे। अस्य सोमस्य पीतये॥ १ ॥०२३ ॥०२

अस्य- एतस्य। सोमस्य- रसस्य। पीतये- अनुभवाय। उभा- उभौ। देवा- देवौ। दिविस्पृशा- इन्द्रियातीतपरमाकाशस्पृशौ। इन्द्रावायू- परमेश्वरप्राणौ। हवामहे- आह्वयामः ॥२॥

इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये। सहस्राक्षा धियस्पती॥ १ ॥०२३ ॥०३

सहस्राक्ष- बहुदर्शनयुक्त। मनोजुवा- मनोगती। जवतिर्गतिकर्म। धियस्पती- धारणाशक्तेः पालकौ। इन्द्रवायू- परमेश्वरप्राणौ। ऊतये- रक्षायै। विप्राः- मेधाविनः। हवन्ते- आह्वयन्ति ॥३॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये। जज्ञाना पूतदक्षसा॥ १ ॥०२३ ॥०४

मित्रम्- प्रेमाधिदैवतम्। ञिमिदा स्नेहने। वरुणम्- प्रकृतिनियत्यधिदैवतम्। सोमपीतये- रसानुभवाय। वयम्। हवामहे- आह्वयामः। जज्ञाना- हृदये ध्यानभावनार्थं प्रादुर्भूतौ। जनी प्रादुर्भावे। पूतदक्षसा- पवित्रसामर्थ्यसंपन्नौ। उभौ ॥४॥

Dr. Rangarji

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती। ता मित्रावरुणा हुवे॥ १ ॥०२३ ॥०५

ऋतेन- उपासकजीवने प्रकृतिनियतिप्रतिबिम्बभूतधर्मेण। यौ। ऋतावृधौ- प्रकृतिनियतिवर्धकौ। ऋतस्य- प्रकृतिनियतेः। ज्योतिषः- प्रज्ञापकस्य ज्योतिषः। पती- पालकौ। ता- अमू। मित्रावरुणा- मित्रावरुणौ। हुवे- आह्वयामि ॥५॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः। करतां नः सुराधसः॥ १ ॥०२३ ॥०६

वरुणः- प्रकृतिनियतिदेवता। प्राविता- प्रकर्षेण रक्षिका। भुवत्- भवतु। मित्रः- प्रेमदेवता। विश्वाभिः- सर्वाभिः। ऊतिभिः- रक्षाभिः। प्राविता भवतु। नः- अस्मान्। सुराधसः- सुसमृद्धान्। राध समृद्धौ। करताम्- कुरुताम् ॥६॥

मरुत्वन्तं हवामह इन्द्रमा सोमपीतये। सजूर्गणेन तृम्पतु॥ १ ॥०२३ ॥०७

सोमपीतये- रसानुभवाय। मरुत्वन्तम्- प्राणेशम्। इन्द्रम्- परमेश्वरम्। आ हवामहे- आह्वयामः। सजूः- सुप्रीतः। सुसेवकः। जुषी प्रीतिसेवनयोः। गणेन- स्वगणेन मरुद्गणेन प्राणविशेषैरिति भावः। तृम्पतु- तृप्तिमनुभवतु। तृम्प तृप्तौ ॥७॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः। विश्वे मम श्रुता हवम्॥ १ ॥०२३ ॥०८

इन्द्रज्येष्ठाः- इन्द्रियवशीकरणशक्तिनेतृत्वसंपन्नाः। मरुद्गणाः- प्राणविशेषाः। देवासः- द्योतनशक्तयः। पूषरातयः- पुष्टिदातारः। विश्वे- सर्वे। मम- अस्माकम्। हवम्- आह्वानम्। श्रुत- शृणुत ॥८॥

हत वृत्रं सुदानव इन्द्रेण सहसा युजा। मा नो दुःशंस ईशत॥ १ ॥०२३ ॥०९

Dr. Rangani

सुदानवः- शोभनदानयुक्ताः। मरुद्गणाः। सहसा- सहनशीलेन। युजा- समाधिसंपन्नेन। इन्द्रेण- परमेश्वरेण। वृत्रम्- आत्मावरणशक्तिम्। हत- नाशयत। दुःशंसः- अहङ्कारवर्धकस्तुतिः। अपथ्यमधुरस्तुतिः। नः- अस्मान्। मा ईशत- मा बध्नातु ॥९॥

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये। उग्रा हि पृश्निमातरः॥ १ ॥०२३ ॥१०

सोमपीतये- रसानुभवाय। विश्वान्- समस्तान्। देवान्- द्योतनशक्तिभूतान्। मरुतः- प्राणविशेषान्। हवामहे- आह्वयामः। पृश्निमातरः- अखण्डप्रकृतिजाः। पृश्निः माता येषां ते। पृश्निः अखण्डप्रकृतिरदितिः। उग्राः- वीराः ॥१०॥

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया। यच्छुभं याथना नरः॥ १ ॥०२३ ॥११

नरः- नेतारः। यत्- यदा। शुभम्- शोभनमस्मदुपासनम्। याथन- प्राप्नुथ। तदा। भवतां मरुताम्। धृष्णुया- धार्ष्ट्यसंपन्नः। तन्यतुः- शब्दः। जयतामिव- जयिनामिव। एति- गच्छति। अस्मान्प्रत्यागच्छतीति भावः ॥११॥

हस्काराद्विद्युतस्पर्यतो जाता अवन्तु नः। मरुतो मृळयन्तु नः॥ १ ॥०२३ ॥१२

अतः- अस्मात्। हस्कारात्- इन्द्रस्याट्टहाससमानात्। हसे हसने। विद्युतः। विद्युदिन्द्रशक्तिप्रतीक एव। परि जाताः- प्रादुर्भूताः। मरुतः- प्राणविशेषाः। नः- अस्मान्। अवन्तु- रक्षन्तु। नः- अस्मान्। मृळयन्तु- सुखयन्तु। मृड सुखने ॥१२॥

आ पूषञ्चित्रबर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः। आजा नष्टं यथा पशुम्॥ १ ॥०२३ ॥१३

अज- रश्मिभिर्गतिशील। अज गतिक्षेपणयोः। आघृणे- किरणैः प्रवाहभूत। दीप्तिमन्। घृ क्षरणदीप्त्योः। पूषन्- पोषक। आत्मसूर्य। यथा पशुम्- यथा दर्शनम्। नष्टां विद्यामित्यर्थः।

Dr. Rangani

पश्यतीति पशुरिति यास्कः। तथा। चित्रबर्हिषम्- असाधारणहृदयाकाशस्थम्। बर्हिःशब्दोऽन्तरिक्षनामसु पठितः। दिवः- द्योतनभूमिकायाः। धरुणम्- धारकम्। आ- आनय ॥१३॥

पूषा राजानमाघृणिरपगूळ्हं गुहा हितम्। अविन्दच्चित्रबर्हिषम्॥ १॥०२३॥१४

पूषा- पोषकः। आत्मसूर्यः। आघृणिः- किरणैः प्रवाहभूतो दीप्तिमान्। घृ क्षरणदीप्त्योः। अपगूळ्हम्- अत्यन्तगूढम्। गुहा हितम्- हृदये निहितम्। चित्रबर्हिषम्- असाधारणहृदयाकाशस्थम्। बर्हिःशब्दोऽन्तरिक्षनामसु पठितः। अविन्दत्- लेभे ॥१४॥

उतो स मह्यमिन्दुभिः षड्युक्ताँ अनुसेषिधत्। गोभिर्यवं न चर्कृषत्॥ १॥०२३॥१५

उतः- अपि च। सः- आत्मसूर्यः। मह्यम्- मे। इन्दुभिः- क्लेदनकरैः। हृदयस्पर्शिभिः। युक्तान्- अभियुक्ताः। षट्- षड्भूमिकाः। भूर्भुवःसुवर्महोजनस्तप इति षट्। भूः शरीरम्। भुवः प्राणः। सुवः मनः। महः विज्ञानम्। जनः आनन्दः। तपः चिच्छक्तिः। सत्यम् सत्तामात्रचैतन्यम्। सत्यमिति या भूमिका सा स्वयं सूर्य एवेति कारणात् सा नोच्यतेत्र। अनुसेषिधत्- अन्ववर्तयत्। षिधु गत्याम्। गोभिः- बलीवर्दैः। यवम्- यवाय भूमिम्। न- इव। गोभिः- ज्ञानरश्मिभिः। उपासकस्य साधनभूमिकाम्। चर्कृषत्- चकर्ष ॥१५॥

अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम्। पृञ्चतीर्मधुना पयः॥ १॥०२३॥१६

अध्वभिः- सुमार्गैः। अम्बयः- मातरः। जलदेवताः। आधारभूतशक्तिप्रवाह एव श्रुतौ जलम्। यन्ति- गच्छन्ति। मधुना- माधुर्येण। पयः- ज्ञानम्। पृञ्चतीः- योजयन्त्यः। जामयः- अस्मद्बान्धवा अपि। अध्वरीयताम्- अहिंसाभूतं सर्वलोकहितं वा कर्म इच्छन्तु ॥१६॥

Dr. Rangani

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह। ता नो हिन्वन्त्वध्वरम्॥ १ ॥०२३ ॥१७

अमूः- ताः। आपः- आधारभूतप्रवाहाः। सूर्ये- आत्मसूर्यस्य। उप- समीपे अवस्थिताः। याभिः। सूर्यः- आत्मसूर्यः। सह- सहितो वर्तते। ताः। नः- अस्माकम्। अध्वरम्- अहिंसात्मकं सर्वभूतहितात्मकं कर्म। हिन्वन्तु- प्रीणयन्तु ॥१७ ॥

अपो देवीरुप ह्वये यत्र गावः पिबन्ति नः। सिन्धुभ्यः कर्त्वं हविः॥ १ ॥०२३ ॥१८

यत्र- याः। नः- अस्माकम्। गावः- पशवः। सूर्यरश्मयो वा। पिबन्ति- गृह्णन्तीति आधिभौतिके। आत्मसूर्यस्य ज्ञानरश्मयः उपासनार्थं गृह्णन्तीति आध्यात्मिके। ताः। देवीः- द्योतनशक्तीः। अपः- जलदेवताः। आधारभूतशक्तिप्रवाहभूताः। उप- समीपे। ह्वये- आह्वये। सिन्धुभ्यः- स्यन्दमानाभ्यः। हविः- हव्यप्रदानं। कर्त्वं- कर्तव्यम्। आधारभूतशक्तिप्रवाहपुष्ट्यै उपासनं कर्तव्यमिति भावः ॥१८ ॥

अप्स्व१ न्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये। देवा भवत वाजिनः॥ १ ॥०२३ ॥१९

अप्सु- आधारशक्तिप्रवाहेषु। अन्तरम्। अमृतम्- आत्मनोऽमृतत्त्वं निहितम्। अप्सु। भेषजम्- सर्वेषामाधिव्याधीनां भैषज्यं निहितम्। उत- अपि च। अपाम्। प्रशस्तये- प्रशंसायै अयं मन्त्रः। देवाः- द्योतनशक्तयः। वाजिनः- अपां प्रापणाय गतिसंपन्नाः। वज गतौ। भवत ॥१९॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा।

अग्निं च विश्वशम्भुवमापश्च विश्वभेषजीः॥ १ ॥०२३ ॥२०

सोमः- रसदेवता। मे- माम्। अब्रवीत्- उवाच। अप्सु- जले इत्याधिभौतिकम्। जीवाधारशक्तिप्रवाहे इत्याध्यात्मिकम्। अन्तः। विश्वानि भेषजा- सर्वाणि भैषज्यानि निहितानीति।

Dr. Rangani

विश्वशंभुवम्- सर्वभूतहितक्रतुम्। अग्निं च। विश्वभेषजीः- सर्वेषां भिषजः। आपश्च- अपश्च। सोमः। अब्रवीत्- उपदिष्टवान्॥२०॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे३ मम। ज्योक् सूर्यं दृशे॥ १॥०२३॥२१

आपः- जलाधिदेवताः। आधारशक्तिप्रवाहाः। मम। तन्वे- स्थूले शरीरे। सूक्ष्मे वासनामयतनौ च। वरूथम्- वरणीयम्। भेषजम्- भैषज्यम्। पृणीत- पूरयत। पृ पालनपूरणयोः। ज्योक्- चिरम्। सूर्यम्। दृशे- दर्शनाय कुरुत॥२१॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि।

यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम्॥ १॥०२३॥२२

इदम्- एतद्भैषज्यम्। प्र वहत। मयि। यत् किंच- यत्किञ्चित्। दुरितम्- पापचिन्तनमस्ति। अहम्। यद्वा। अभिदुद्रोह- अभितो जनेभ्यो द्रोहमकरवम्। यद्वा। शेपे- साधून् शशाप। अनृतम्

- असत्यमुक्तवान्। तत्सर्वं प्रवाहेण मत्तोऽपनयत॥२२॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि।

पयस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा॥ १॥०२३॥२३

आपः- जलानि। आधारशक्तिप्रवाहान्। अद्य- इदानीम्। अन्वचारिषम्- उपासितवान्। रसेन। समगस्महि- सङ्गताः स्मः। अग्ने- सर्वभूतहितक्रतो। पयस्वान्- ज्ञानवान् सन्। आ गहि- आगच्छ। तम्- तादृशम्। मा- माम्। वर्चसा- शोभनगुणैः। सम्- सम्यक्। सृज- योजय॥२३॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा।

Dr. Rangani

वि॒द्युर्मै अस्य दे॒वा इन्द्रो॑ विद्यात्स॒ह ऋषि॑भिः॥ १ ॥०२३ ॥२४

अग्ने- सर्वभूतहितक्रतो। मा- माम्। वर्चसा- शोभनगुणैः। सम्- सम्यक्। सृज- योजय। प्रजया। सम्- संयोजय। आयुषा- जीवनेन। सम्- संयोजय। अस्य- तादृशस्य। मे- मम हृदयं साधनभूमिकां वा। देवाः- द्योतनशक्तयः। विद्युः- जानीयुः। ऋषिभिः- सूक्ष्मदर्शिभिः। सह। इन्द्रः- परमेश्वरः। मे- मद्धृदयम्। विद्यात्- जानीयात्॥२४॥

Dr. Ranganji